

Datum
22 mei 2006

Evaluatie 'stemmen in een willekeurig stemlokaal'

*Het experiment bij de gemeenteraadsverkiezingen van
dinsdag 7 maart 2006*

Inhoud

1	Inleiding.....	3
2	Opzet van het experiment.....	4
3	Uitvoering experiment	6
3.1	Stempas en RIS	6
3.2	Aanmeldingen	7
3.3	Communicatie	8
3.4	Tweede Kamer.....	11
3.5	Voorvallen.....	11
4	Resultaten.....	13
4.1	Samenvatting rapport Interview•NSS	13
4.2	Overige ervaringen	15
4.3	Stempas	15
4.4	Communicatie	16
4.5	Kosten	17
5	Conclusies en aanbevelingen.....	19
5.1	Conclusies	19
5.2	Aanbevelingen	21
6	Bijlagen.....	24

1 Inleiding

Op dinsdag 7 maart 2006 waren er in Nederland gemeenteraadsverkiezingen (in 419 van de 458 gemeenten). De minister voor Bestuurlijk Vernieuwing en Koninkrijksrelaties heeft in augustus 2005 besloten¹ zoveel mogelijk burgers de mogelijkheid te geven om bij deze verkiezingen in ieder stemlokaal binnen de eigen gemeente te kunnen stemmen. Eerdere experimenten, in 2004 bij de Europese verkiezingen en in 2005 bij het referendum over de Europese grondwet, wezen uit dat deze mogelijkheid op veel steun kan rekenen. Dat gold niet alleen voor de kiezers, maar ook voor de organiserende gemeenten en de leden van de stembureaus. Alle drie de groepen waren ronduit positief.

De minister voor BVK heeft daarom alle gemeenten uitgenodigd om bij de gemeenteraadsverkiezingen mee te doen aan het experiment 'stemmen in een willekeurig stemlokaal'. Uiteindelijk hebben 239 gemeenten aan dit experiment meegedaan. In dit rapport vindt u informatie over de opzet, de uitvoering en de resultaten van het experiment.

De Experimentenwet Kiezen op Afstand schrijft een verplichte evaluatie voor ieder experiment voor. Eerdere experimenten zijn door de vier deelnemende gemeenten zelf geëvalueerd. Vanwege de schaalgrootte is nu besloten om het onderzoek uit te besteden. Bureau Interview•NSS heeft bij een steekproef van zestig gemeenten onderzoek gedaan onder drie groepen: gemeenteambtenaren, medewerkers van stembureaus en kiesgerechtigden. De resultaten van het onderzoek van Interview•NSS zijn opgenomen in hoofdstuk 4 van dit rapport. Ook heeft BZK niet in de steekproef opgenomen gemeenten gevraagd relevante en bijzondere informatie beschikbaar te stellen. De resultaten hiervan zijn in hetzelfde hoofdstuk verwerkt. Daarnaast heeft de projectgroep Kiezen op afstand eigen ervaringen en bevindingen genoteerd. De evaluatie heeft plaatsgevonden onder begeleiding van een onafhankelijke externe commissie.

Landelijke invoering

Vóór de zomer van 2006 stuurt de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties een wetsvoorstel voor landelijke invoering van stemmen in een willekeurig stemlokaal aan de Tweede Kamer, mede gebaseerd op de positieve resultaten van eerdere experimenten. De bevindingen, conclusies en aanbevelingen in dit rapport kunnen een rol spelen in de parlementaire behandeling van genoemd wetsvoorstel.

---

¹ Tweede Kamer, vergaderjaar 2004-2005, 29 800 VII, nr. 46.

2 Opzet van het experiment

Aanleiding en doelstelling

In 2000 hebben de toenmalige ministers van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en voor Grote Steden- en Integratiebeleid besloten het project Kiezen op afstand te starten. Uiteindelijke doelstelling van het project was het vergoten van het stemgemak voor de burger. Of formeel: het plaatsonafhankelijker maken van het stemmen.

Nieuwe stemwijzen worden niet zomaar geïntroduceerd, zorgvuldigheid is geboden en die kan goed vorm krijgen in de vorm van experimenten. In de Experimentenwet en het Experimentenbesluit Kiezen op Afstand is vastgelegd onder welke voorwaarden deze experimenten gehouden kunnen worden. De wet maakt twee nieuwe stemwijzen mogelijk: 'stemmen in een willekeurig stemlokaal' (SWS), waarmee kiezers in ieder stemlokaal binnen de eigen gemeente terecht kunnen, en 'stemmen via internet en telefoon' (ITS), waarmee Nederlandse kiezers in het buitenland op een eenvoudiger en toch veilige manier hun stem kunnen uitbrengen.

Eerdere experimenten

In 2004 zijn de eerste experimenten gehouden, bij de Europese verkiezingen van 10 juni. In de gemeenten Assen, Deventer, Heerlen en Nieuwegein werd geëxperimenteerd met het stemmen in een willekeurig stemlokaal. Ruim 87.500 kiesgerechtigden hebben toen hun stem uitgebracht met een stempas. Gemeenten, leden van stembureaus en kiezers waren zeer positief. Zo positief dat de vier gemeenten bij het referendum over de Europese grondwet van 1 juni 2005 verzocht hebben weer te mogen experimenteren.

De Nederlandse kiezers in het buitenland kregen bij de Europese verkiezingen voor het eerst de mogelijkheid om via internet of telefoon te stemmen. In totaal hebben 5.381 kiezers hiervan gebruikgemaakt (waarvan 91% via internet). Deze kiezers waren positief over de mogelijkheid om via internet of telefoon te stemmen.

De rapportages van de experimenten bij de Europese verkiezingen en het referendum zijn op 11 november 2004 respectievelijk 6 april 2006 aan de Tweede Kamer aangeboden.²

Als gevolg van een gemeentelijke herindeling waren er op 17 november 2004 gemeenteraadsverkiezingen in de gemeenten Deventer en Bathmen. Burgemeester en wethouders van de gemeente Deventer hebben op 16 september 2004 de minister van BVK verzocht om bij deze raadsverkiezingen weer te mogen experimenteren met 'stemmen in een willekeurig stemlokaal'. De minister heeft daarmee ingestemd.

Experiment 2006

Op basis van de positieve resultaten bij de eerste experimenten heeft de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties besloten om een grootschalig experiment te houden bij de gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart 2006 en tegelijkertijd een wetsvoorstel voor te bereiden waarin het stemmen in een willekeurig stemlokaal landelijk wordt geregeld. Dit wetsvoorstel wordt voor de zomer van 2006 aan de Tweede Kamer aangeboden.

Voor het experiment van 7 maart 2006 zijn alle gemeenten uitgenodigd; uiteindelijk hebben 239 gemeenten meegedaan. Meer over de uitvoering en de resultaten van dit experiment leest u in

---

² Tweede Kamer, vergaderjaar 2004-2005, 29 800 VII, nr. 11 resp. Kamerstuk 2005-2006, 30300 VII, nr. 56, Tweede Kamer.

de respectieve hoofdstukken 3 en 4. In deze verdeling komt ook de taakverdeling tussen het ministerie en de gemeenten tot uitdrukking: de organisatie van verkiezingen is een gemeentelijke aangelegenheid.

Zoals per brief van 6 april 2006 aan de Tweede Kamer gemeld, zal bij de (herindelings)verkiezingen in november 2006 ook een experiment plaatsvinden met SWS. In totaal zijn er dan verkiezingen voor de leden van de gemeenteraad in verband met herindeling in 24 gemeenten.

Evaluatie

De Experimentenwet schrijft een verplichte evaluatie van ieder experiment voor. Doelstelling van de evaluatie is de ervaringen van gemeenten, stembureauleden en kiezers in kaart te brengen. Het resultaat van de evaluatie van het experiment SWS bij de gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart 2006 heeft u nu in handen.

In opdracht van het ministerie heeft bureau Interview•NSS³ onderzoek gedaan naar het verloop van het experiment. Interview•NSS heeft de ervaringen gepeild van 60 gemeenten, 300 stembureauleden en 1.200 kiesgerechtigden. Via deze steekproef zijn de deelnemende gemeenten zo min mogelijk belast en ontstaat toch een representatief beeld. De uitkomsten van dit onderzoek komen aan de orde in paragraaf 4.1, de conclusies en aanbevelingen in hoofdstuk 5.

Daarnaast heeft het ministerie evaluerende gesprekken gevoerd met de vier stempasproducenten (Centric, Joh. Enschede, Procura en Sdu), de gemeente Den Haag en de commissie Kiesrecht van de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken. Het concept-eindrapport is voorgelegd aan de klankbordgroep en besproken met de begeleidingscommissie. De instelling van deze commissie is wettelijk verplicht. De commissie stond onder voorzitterschap van de heer J.M.M. Polman, burgemeester van Bergen op Zoom. De aanbevelingen van de commissie zijn vervat in een brief aan de minister voor BVK. De brief treft u bij dit rapport als bijlage II-12 aan.

---

³ Op basis van een openbare aanbesteding, waaraan vier bureaus hebben meegedaan.

3 Uitvoering experiment

3.1 Stempas en RIS

Bij het stemmen in een willekeurig stemlokaal wordt gebruikgemaakt van nieuwe voorzieningen bij het stemproces, de stempas en het register ingetrokken stempassen. De kiesgerechtigden in de deelnemende gemeenten kunnen hierdoor in een stemlokaal naar keuze hun stem uitbrengen. Zij hoeven niet meer naar een voorgeschreven stemlokaal maar kunnen bijvoorbeeld op weg naar werk of winkel hun stem uitbrengen. Hiervoor krijgen alle kiesgerechtigden een stempas. Stempassen die ongeldig zijn worden opgenomen in een register van ingetrokken stempassen.

Stempas

Bij het stemmen in een willekeurig stemlokaal (SWS) dient de stempas niet alleen ter verificatie van de kiesgerechtigdheid (zoals de oproepingskaart), maar geldt het ook als bewijs dat de kiezer zijn stem niet reeds in een ander stemlokaal heeft uitgebracht. In de huidige situatie kan een kiezer die niet in het bezit van een oproepingskaart is op vertoon van zijn legitimatie een nieuwe oproepingskaart krijgen in het stemlokaal waar hij op de lijst van kiesgerechtigden staat. Het stemproces dat tijdens het experiment wordt gehanteerd, heeft tot gevolg dat het op de verkiezingsdag in het stemlokaal niet mogelijk is een stempas te verkrijgen. Immers, met een vervangende stempas zou de kiezer, in dit experiment, twee keer kunnen stemmen. Deze stempas krijgt daardoor een andere 'waarde' dan de oproepingskaart.

Vanwege deze veranderde toepassing wordt gebruikgemaakt van een nieuw model kaart: de stempas. De stempas is voorzien van goed controleerbare echtheidskenmerken, kopieerbeveiligingen en een uniek nummer. Nadat de kiezer zijn stem heeft uitgebracht, wordt de stempas ingenomen en door een stembureaulid onbruikbaar gemaakt.

Het register van ingetrokken stempassen

In het huidige stemproces wordt in het stemlokaal gebruikgemaakt van een afschrift van gegevens uit de gemeentelijke administratie, met een genummerde opgave van de kiezers die in het stemdistrict bevoegd zijn aan de stemming deel te nemen, het zogenaamde kiezersregister.

Als tijdens het experiment SWS ook gebruik zou worden gemaakt van een dergelijk kiezersregister (positief register), dan zou dat in de praktijk betekenen dat ieder (aan het experiment deelnemend) stembureau over een volledig kiezersregister moet beschikken, waarin dan alle kiesgerechtigden van die gemeente moeten zijn opgenomen. Omdat een zo omvangrijke lijst niet werkbaar is, wordt tijdens het experiment gebruikgemaakt van een zogenaamd *negatief* register, het register van ingetrokken stempassen (RIS). In dit register zijn juist de vervallen verklaarde stempassen opgenomen, bijvoorbeeld door verlies, overlijden, diefstal of intrekking van de kiesgerechtigdheid. De stempas is dan geblokkeerd, waardoor er niet meer mee gestemd kan worden. Het register van ingetrokken stempassen dient vóór de verkiezing te worden gedupliceerd en gedistribueerd naar ieder stembureau binnen de gemeente.

Aanvragen vervangende stempas

Indien een kiezer zijn stempas kwijtraakt of niet heeft ontvangen, kan hij tot uiterlijk drie dagen voor de dag van stemming een nieuwe stempas aanvragen. Deze periode kan door de burgemeester verkort worden naar twee dagen of één dag voor de dag van stemming.

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart 2006 viel de derde dag voor de verkiezingen op zaterdag 4 maart 2006. Hoewel de meeste gemeentehuizen op zaterdag gesloten zijn, dient een kiezer ook op zaterdag een vervangende stempas te kunnen aanvragen. Dit betekent echter niet dat het gemeentehuis op zaterdag open moet zijn. Een kiezer kan namelijk ook schriftelijk een aanvraag voor een vervangende stempas indienen. Hierbij moet hij wel blijk van zijn identiteit geven. Dit kan bijvoorbeeld door een kopie van een paspoort mee te sturen. In de communicatie met de kiezer werd benadrukt dat, indien het verzoek op zaterdag of zelfs zondag zou worden ingediend, de vervangende stempas op maandag of dinsdag in persoon moest worden opgehaald. Het was immers niet te garanderen dat bij verzending per post, de kiezer de vervangende stempas op tijd in zijn bezit zou hebben. Gemeenten konden op maandag het RIS bijwerken en dupliceren.

3.2 Aanmeldingen

Aanmeldingsproces Gemeenten

Op 11 augustus 2005 is aan alle gemeenten een uitnodigingsbrief verzonden om deel te nemen aan SWS. Voor donderdag 15 september 2005 moesten gemeenten laten weten of zij van plan waren om mee te doen aan SWS. Hiervoor moesten zij een voorlopige aanmelding sturen naar het ministerie van BZK, waardoor de gemeenteraad later nog kon beslissen over een definitieve aanmelding. De definitieve aanmelding moest 1 december 2005 bij het ministerie van BZK binnen zijn.

Omdat bleek dat een aantal gemeenten niet voor deze datum kon besluiten, is later besloten de termijn te verlengen naar 21 december 2005. Voor één gemeente die niet kon voldoen aan deze datum, is een aparte constructie gemaakt. Het tweede aanwijzingsbesluit van de minister is daardoor in januari 2006 genomen. De minister heeft op 5 december 2005 besloten tot aanwijzing van 222 gemeenten. Het tweede aanwijzingsbesluit, voor de 17 resterende gemeenten, is door de minister op 17 januari 2006 genomen.

Stimuleringsbijdrage

Om de gemeenten te stimuleren tot deelname aan het experiment heeft de minister € 0,10 per kiesgerechtigde beschikbaar gesteld. De totale stimuleringsbijdrage kwam bij 7,35 miljoen kiesgerechtigden in de 239 gemeenten uit op € 735.461,40.

Afmeldingen

In totaal hebben 33 (voorlopig aangemelde) gemeenten zich afgemeld voor SWS. Hiervan had één gemeente zich al definitief aangemeld; de betreffende gemeenteraad heeft in tweede instantie besloten niet mee te doen.

Bij afmelding heeft het ministerie verzocht om de reden voor afmelding door te geven. De volgende redenen om niet mee te doen met SWS zijn door de gemeenten aan het ministerie doorgegeven:

- op de dag van de stemming kan geen vervangende stempas meer worden verstrekt;

- per stembureau is niet meer herkenbaar waar de kiezers (bolwerken) per politieke partij zitten;
- de verwachting dat het ene stembureau door zijn ligging drukker zal worden bezocht dan andere;
- onvoldoende zekerheid over de controle dat één persoon niet mogelijk twee keer een stem zou uitbrengen;
- er moet een goede scholing komen van alle stembureauleden;
- het is niet duidelijk of deelname uiteindelijk extra kosten met zich mee zal brengen;
- vanwege de relatie met andere verkiezingen, zoals referenda en waterschaps verkiezingen.

3.3 Communicatie

De communicatie over het experiment is te verdelen over drie hoofddoelgroepen: de gemeenten, de burgers en de pers.

3.3.1 Communicatie met gemeenten

Het ministerie van BZK heeft ervoor gekozen om gemeenten op verschillende manieren te informeren over het experiment SWS. Deze paragraaf geeft een overzicht van de manieren waarop het ministerie de communicatie met de gemeenten heeft vormgegeven.

Circulaire

Het ministerie heeft op 5 januari 2006 een circulaire over de gemeenteraadsverkiezingen naar de gemeenten gestuurd. De circulaire heeft als belangrijkste instrument gediend om de gemeenten op de hoogte stellen van SWS en de veranderingen die optreden in het stemproces. De circulaire kent twee delen: een algemeen deel met onderwerpen die voor alle gemeenten relevant zijn en een specifiek SWS-deel. In de circulaire is uitgebreid ingegaan op de veranderingen die optreden door deelname aan het experiment met SWS. Hieronder treft u de inhoudsopgave van hoofdstuk twee, over het experiment, uit de circulaire aan:

Hoofdstuk 2

1. Inleiding
2. Wet- en regelgeving
  - 2.1 Experimentenwet Kiezen op Afstand
  - 2.2 Tijdelijk experimentenbesluit Kiezen op Afstand
  - 2.3 Tijdelijk experimentregeling KOA
3. Voorzieningen en stemproces
  - 3.1 Stempas en RIS
  - 3.2 Vervangende stempas aanvragen en bijwerken RIS
  - 3.3 Overige (mogelijke) aanpassingen in het stemproces
4. Ervaringen experimenten 2004 en 2005
5. Evaluatie
6. Voorlichting en informatievoorziening

Bij de circulaire zijn zes bijlagen gevoegd:

- 1 de relevante wet- en regelgeving;
- 2 de bij het experiment gebruikte afwijkende modellen;
- 3 het onderdeel van de ministeriële regeling met de eisen die aan de stempassen worden gesteld;

- 4 een overzicht van alle gemeenten die deelnamen aan het experiment;
- 5 een instructie voor stembureauleden, om zodoende gemeenten een handreiking te bieden;
- 6 een concept-tekst voor gebruik in de gemeentelijke informatievoorziening; de tekst kan integraal gepubliceerd worden in huis-aan-huisbladen of als inspiratie dienen voor eigen informatiemateriaal.

Het SWS-deel van de circulaire is voor commentaar voorgelegd aan medewerkers van de Kiesraad, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken. Zodoende hebben deze organisaties de gelegenheid gehad om vanuit hun eigen positie en expertise het SWS-deel van de circulaire te verbeteren. Aan de hand van de opmerkingen is de tekst van het SWS-deel van de circulaire aangescherpt.

Boek 'Verkiezingen 2006-2007. Antwoorden op de meest gestelde vragen'

Eén van de middelen om de gemeenten te informeren over SWS is een overzicht van 'antwoorden op de meest gestelde vragen'. Dit boekwerk, een coproductie van de Kiesraad, de VNG en de projectgroep van het ministerie, gaat in op een breed scala aan onderwerpen gerelateerd aan de (gemeenteraads)verkiezingen.

Op verschillende manieren is SWS aan bod gekomen. Als eerste is er een compleet hoofdstuk samengesteld met de belangrijkste SWS-onderwerpen: de Tijdelijke experimentenwet KOA, het Tijdelijke experimentenbesluit KOA en de Tijdelijke experimentenregeling KOA. Verder is er uitgebreid aandacht besteed aan de stempas en het register van ingetrokken stempassen. Als tweede zijn er specifieke vragen en antwoorden over SWS in de lijst opgenomen, voornamelijk over de stempas en het RIS. In het kader is een voorbeeld van zo'n vraag opgenomen.

45 Mag iemand met een stempas een onderhandse volmacht uitbrengen? *

Ja. Net zoals bij een oproepingskaart het geval is, kan bij een stempas (SWS) een onderhandse volmacht worden verleend. De kiezer die de volmacht wil verlenen, moet het daarvoor bestemde deel van de stempas invullen en de stempas ondertekenen; de gemachtigde moet de pas medeondertekenen. Vervolgens draagt de volmachtverlener de aldus in een volmachtbewijs omgezette stempas aan de gemachtigde over. Het verlenen van een onderhandse volmacht is mogelijk tot en met de dag van stemming en kan met een stempas aan elke kiezer binnen de eigen gemeente geschieden. Het verlenen van een machtiging is bij SWS dus ruimer geworden. Iedereen in een gemeente kan immers een andere kiezer in diezelfde gemeente onderhands machtigen.

Bij het uitbrengen van de onderhandse volmacht dient voldaan te worden aan de eisen die in hoofdstuk L van de Kieswet genoemd zijn. De volmachtstem mag alleen samen met de eigen stem worden uitgebracht en men kan maximaal twee volmachten aannemen.

Artikel 15 Tijdelijk experimentenbesluit Kiezen op Afstand

* In het boekje zijn alle vragen die specifiek met SWS te maken hebben met een asterisk aangemerkt.

De VNG heeft het boekje gedrukt en verspreid onder (de colleges en de raadsgriffiers van) alle gemeenten.

De website

Vanaf december 2005 was voor belangstellenden de website www.minbzk.nl/koa te bezoeken. Op deze website staat informatie over het experiment 'stemmen in een willekeurig stemlokaal' (SWS) en over 'internet- en telefoonstemmen' (ITS). Op het SWS-deel van de website staat alle relevante informatie over eerdere experimenten en het experiment van 7 maart 2006. Ook de nieuwsbrieven (zie hieronder) en het kaartje met alle deelnemende gemeenten staan erop. De website is hoofdzakelijk bedoeld en gemaakt voor gemeenten die informatie zoeken over Kiezen op afstand. Maar een belangrijk doel van de site is ook dat burgers vragen kunnen stellen over het experiment. In contacten met gemeenten is veelvuldig verwezen naar de website voor het vinden van achtergrondinformatie.

Elektronische nieuwsbrief

In de periode tot de gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart 2006 is regelmatig een elektronische nieuwsbrief uitgebracht over actuele ontwikkelingen rond het experiment SWS: het aanvragen van een vervangende stempas, het aanvragen van informatiemateriaal, het Informatiepunt verkiezingen, de circulaire, de evaluatie, de verschillende stempassen e.d. In totaal zijn er vijf nieuwsbrieven verzonden. De nieuwsbrieven zijn ook naar andere geïnteresseerden zoals medewerkers van de stempasproducenten gestuurd.

Informatiepunt Verkiezingen

Van 1 december 2005 tot 15 maart 2006 was het Informatiepunt Verkiezingen bereikbaar. Het Informatiepunt Verkiezingen is een gezamenlijk initiatief van het ministerie van BZK en de Kiesraad. Het verstrekken van informatie, het uitleggen van de kieswetgeving en het voorlichten over de gang van zaken rondom de gemeenteraadsverkiezingen waren de belangrijkste taken van het Informatiepunt. Gemeenten, burgers en andere belangstellenden, zoals pers en politieke partijen, konden een beroep doen op dit punt.

En verder . . .

Om de vragen van gemeenten in goede banen te leiden heeft de projectgroep KOA een informatienummer (070 426 8010) en e-mailadres (KOA@minbzk.nl) ingesteld. Via dit nummer en e-mailadres zijn veel vragen en opmerkingen van gemeenten binnengekomen over SWS: enerzijds praktisch van aard, over de aanmelding, het stimuleringsbesluit e.d., anderzijds waren het inhoudelijke opmerkingen en vragen. Over de volgende onderwerpen zijn de meeste vragen gesteld:

- termijn vervangende stempas
- persoonlijk ophalen van de vervangende stempas
- combinatie van verkiezingen
- controle volmachtbewijzen RIS
- inrichten van stembureaus naar aanleiding van de artikelen K12 en K13 van de Kieswet.

Bij de instelling van het Informatiepunt zijn de e-mailvragen hier naartoe doorgestuurd.

3.3.2 Communicatie met burgers

Burgers zijn op verschillende manieren geïnformeerd over het experiment. Zo konden zij vragen stellen via de KOA-website en zijn er zes nieuwsbrieven verzonden waar ook burgers zich voor

konden aanmelden en die te lezen zijn op de KOA-site. Het Informatiepunt was iedere dag van 9.00 tot 17.00 uur geopend voor vragen over de verkiezingen.

Twaalf personen hebben een burgerbrief geschreven over het experiment 'stemmen in een willekeurig stemlokaal'.

De opkomstcampagne 'U heeft het voor het zeggen'

Het ministerie van BZK heeft de taak burgers te informeren en te betrekken bij de gemeenteraadsverkiezingen. Het voert daarom een opkomstbevorderende campagne met als doel de houding ten aanzien van stemmen positief te beïnvloeden en burgers te informeren over de verkiezingen. De campagne richt zich op alle kiesgerechtigde burgers in Nederland (algemeen publiek van 18 jaar en ouder) met een focus op 'twijfelaars' (mensen die normaal gesproken niet altijd gaan stemmen).

De media-inzet bestaat uit een Postbus 51-plusroulement voor radio en tv met aanvullende inzet voor radio en tv. Daarnaast is er zoekmachinemarketing en pollvertising ingezet waar gemeenten posters konden bestellen. In de folders is een onderscheid gemaakt tussen gemeenten die wel en niet meededen met SWS. Ook op de site werd specifieke aandacht besteed aan het experiment en hoe om te gaan met de stempas.

3.3.3 Communicatie met de pers

Het ministerie heeft drie persberichten over SWS uitgebracht. In het eerste persbericht, van 11 augustus 2005, kondigt de minister het experiment aan: 'Stemmen met stempas wordt landelijk mogelijk'. In het tweede persbericht, van 29 september, wordt gewag gemaakt van de enthousiaste reacties van gemeenten: '259 gemeenten maken 'overal stemmen' mogelijk'. In het derde persbericht, van 19 januari 2006, wordt het definitieve aantal van 239 deelnemende gemeenten bekendgemaakt: 'Overal stemmen in de eigen gemeente'.

Op 6 maart heeft het ministerie naar aanleiding van geruchten over het ronselen van volmachten burgers op het hart gedrukt voorzichtig om te gaan met hun kiesrecht en aangifte te doen van eventuele onregelmatigheden.

3.4 Tweede Kamer

De Tweede Kamer is per brief van 11 augustus 2005 door de minister voor BVK geïnformeerd over diens voornemen tot het houden van een experiment (zie ook hoofdstuk 1). In een Algemeen Overleg met de Kamer is op 2 november 2005 gesproken over het experiment met internet- en telefoonstemmen en is ook de werkwijze rond de stempas aan de orde geweest. De vragen hierover zijn per brief van 5 december 2005 beantwoord⁴.

Er zijn verder geen Kamervragen gesteld over het experiment met 'stemmen in een willekeurig stemlokaal'.

3.5 Voorvallen

In de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen hebben zich in twee gemeenten voorvallen voorgedaan met het drukken en distribueren van de stempas. Hieronder zal kort worden ingegaan op deze voorvallen en wat de betekenis hiervan is voor SWS.

---

⁴ Tweede Kamer, vergaderjaar 2005-2006, 30 300 VII, nr. 45.

Vlaardingen

De gemeente Vlaardingen kreeg na het versturen van de stempas een groot aantal telefoontjes binnen met klachten over stempassen waarop onjuiste informatie op stond gedrukt. Bij navraag bij de drukker bleek dat er bij het omzetten naar het drukbestand bij de geboortedatum de maand en dag omgedraaid zijn en dat bij de naam de voorvoegsels zijn weggevallen. Het betrof hier een groep van 23.000 kiesgerechtigden, ongeveer 40% van het totaal. Bij de controle van de drukproeven zijn er geen fouten ontdekt.

Over het voorval is enkele keren contact geweest tussen het ministerie van BZK en de gemeente Vlaardingen. Uiteindelijk heeft de gemeente Vlaardingen besloten om alle stempassen te vervangen. Het ministerie heeft op verzoek van de gemeente hierover geadviseerd.

Om kenbaar te maken aan alle burgers dat er sprake was van een nieuwe stempas heeft de burgemeester gekozen voor een nieuwe kleur en een opdruk 'nieuwe stempas'. Over het nieuwe uiterlijk en de gang van zaken is door de gemeente een brief aan alle kiesgerechtigden gestuurd.

De gemeente heeft de kiezers en stembureauleden uitgebreid geïnformeerd over de gang van zaken en de nieuwe stempas.

Purmerend

Tijdens het transport van de stempassen richting gemeente was er iets verkeerd gegaan. Van de 24 dozen stempassen waren er drie blijkbaar zodanig kapot gegaan dat de transporteur de stempassen in (twee) andere dozen gestopt heeft. Een deel van de kaarten was zo erg beschadigd dat deze niet meer konden worden gebruikt; bovendien kon niet vastgesteld worden of er stempassen ontbraken. Drie andere dozen waren open geweest en door de transporteur weer dichtgeplakt. De gemeente heeft deze zending niet geaccepteerd. Herdrukken zonder meer wilde de gemeente niet accepteren omdat niet uit te sluiten was dat er dan dubbel gestemd kon worden. Op verzoek van de gemeente zijn alle stempassen opnieuw gedrukt met als extra echtheidskenmerk het logo van de gemeente. Hierdoor waren de oude en nieuwe stempassen van elkaar te onderscheiden. Stembureauleden zijn door de gemeente gevraagd op dit extra 'echtheidskenmerk' te letten.

Consequenties voor SWS

Beide incidenten wijzen op de risico's die de productie (in het bijzonder de personalisatie) en de distributie van stempassen met zich meebrengen. Op de stempas dienen de juiste gegevens te staan. Dit is van groter belang dan bij de oproepingskaart; immers, daar is nog een positief register waar de gegevens van de stemgerechtigde staan vermeldt. Bij de stempas is dit niet het geval.

Gemeenten dienen zich bewust te zijn van deze risico's. Door verschillende controlemomenten in te bouwen kunnen dergelijke voorvallen worden tegengegaan. Hierbij kan gedacht worden aan het zelf versturen van de stembescheiden en het steekproefsgewijs controleren van stempassen.

In beide bovenstaande gevallen is er overlegd met de stempasleverancier en is er gezamenlijk gewerkt aan het vinden van een oplossing. In het Experimentenbesluit KOA is specifiek aangegeven dat dergelijke problemen kunnen betekenen dat bepaalde stempassen ongeldig worden verklaard.

4 Resultaten

Kort samengevat kunnen de resultaten van het experiment positief worden genoemd. Uit het onderzoek van Interview•NSS (zie bijlage I) en ervaringen van het ministerie blijkt dat zowel gemeenten en leden van stembureaus als kiezers zeer positief zijn over de nieuwe wijze van stemmen: van de ondervraagde kiezers bleek, dat veertien procent van de kiezers die op de hoogte waren, in een ander dan het gebruikelijke stembureau heeft gestemd.

Daarnaast heeft het ministerie reacties ontvangen van niet in de officiële evaluatie opgenomen gemeenten en heeft het gesproken met de stempasproducenten de gemeente Den Haag en de NVVB.

4.1 Samenvatting rapport Interview•NSS

Interview•NSS deed in opdracht van het ministerie onderzoek onder 60 gemeenten, 300 stembureauleden, 900 kiezers en 300 niet-kiezers.

Bij de gemeenteraadsverkiezingen op 7 maart 2006 was het in 239 gemeenten mogelijk om te stemmen in een willekeurig stemlokaal. In opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties heeft Interview•NSS een evaluatie uitgevoerd onder kiesgerechtigden, gemeentefunctionarissen en medewerkers van het stembureau. Stemmen in een willekeurig stemlokaal kan op veel steun rekenen. Zowel de kiesgerechtigden, de medewerkers van de stembureaus als de gemeenten staan positief ten aanzien van deze mogelijkheid.

Naar een ander stemlokaal omdat het op de route ligt

Tweederde van de kiesgerechtigden waren ervan op de hoogte dat zij bij de gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart 2006 mochten stemmen in een willekeurig stemlokaal. Veertien procent⁵ van de mensen die op de hoogte waren en die gestemd hebben, hebben gestemd in een ander stemlokaal. De voornaamste reden om te stemmen in een ander stemlokaal was dat het andere stemlokaal op de route lag. Vooral centraal gelegen stembureaus trekken veel kiezers uit een ander stemdistrict. Tweederde van de kiesgerechtigden overweegt in de toekomst (misschien) gebruik te maken van de mogelijkheid om in een ander stemlokaal te stemmen.

Voorkeur voor stemmen in een willekeurig stemlokaal boven stemmen zonder stempas

Het stemmen in een willekeurig stemlokaal kent wel een nadeel: kiesgerechtigden kunnen op de dag zelf niet meer zonder stempas stemmen. Als gemeenten of medewerkers negatieve reacties kregen, dan betrof het meestal kiezers die er op de dag zelf achter kwamen dat ze niet konden stemmen omdat ze de stempas kwijt waren. Naar schatting hebben in elke gemeente gemiddeld zo'n veertig kiesgerechtigden op de dag zelf nog een vervangende stempas proberen aan te vragen. Vier procent van de kiesgerechtigden die niet zijn gaan stemmen, geven als reden dat zij hun stempas kwijt waren. Echter, als we het dilemma aan de kiesgerechtigden en de medewerkers van de stemlokalen voorleggen, geeft een meerderheid

---

⁵ Het betreft hier de door Interview•NSS ondervraagde kiezers. Per gemeente verschilden deze aantallen aanzienlijk, in Den Haag heeft ruim 30% van de kiezers gebruik gemaakt van de mogelijkheid om in een ander stemlokaal te stemmen.

aan een voorkeur te hebben voor stemmen in een willekeurig stemlokaal boven stemmen zonder stempas (maar met legitimatiebewijs).

Nieuwe werkwijze is een verbetering

Door het stemmen in een willekeurig stemlokaal zijn de verkiezingen op een andere wijze georganiseerd. De medewerkers van de stemlokalen hoeven – door het negatieve register – niet meer een lange lijst met namen af te lopen wanneer een kiesgerechtigde zich meldt. Het merendeel van de medewerkers vindt de nieuwe werkwijze een verbetering. En het is efficiënter: de meeste medewerkers zijn minder tijd per kiezer kwijt. De organisatorische veranderingen bij de gemeenten zitten vooral in het opstellen van het Register Ingetrokken Stempassen (RIS) en het uitreiken van vervangende stempassen. Over het verloop hiervan zijn de meeste gemeentefunctionarissen tevreden. Op een enkele aanpassing na kiezen alle gemeenten de volgende keer voor een zelfde aanpak. De meerkosten voor stemmen in een willekeurig stemlokaal bedroegen gemiddeld vijftien cent per kiesgerechtigde. Met name de voorlichting naar de kiesgerechtigden drukt op het budget.

Kiesgerechtigden hebben voorkeur voor verzending van stempas in envelop

De meest passende manier om een stempas te versturen is volgens de kiesgerechtigden in een envelop, met een begeleidende brief. Eén op de zes gemeenten heeft de stempas op deze wijze verstuurd. Het uiterlijk van de stempas wordt door de meeste kiesgerechtigden positief beoordeeld, hoewel niet iedereen vond dat op de stempas duidelijk vermeld stond dat het ook mogelijk was in een ander stemlokaal te stemmen. Ook kritiek is er wat betreft de fraudegevoeligheid: ruim een kwart denkt dat het niet lastig is om de stempas na te maken. Deze mening wordt gedeeld door diverse gemeentefunctionarissen. Zij geven aan moeite te hebben met de uitstraling van de stempas, die veelal nog lijkt op de oude oproepingskaart. Van de medewerkers van de stembureaus vindt drie op de tien dat stemmen in een willekeurig stemlokaal fraudegevoelig is. Zij wijzen hierbij echter niet alleen op het uiterlijk van de stempas – en de soms lastig te controleren echtheidskenmerken – maar ook op het probleem van legitimatie. Op basis van de stempas alleen kunnen zij niet controleren of degene die zich meldt ook de eigenaar van de stempas is. Dit kon ook niet bij de oude oproepingskaart, maar bij stemmen in een willekeurig stemlokaal ervaren de medewerkers het blijkbaar meer als een probleem.

Voorlichting vooral via de stempas

De stempas was de belangrijkste informatiebron voor de kiesgerechtigden over het stemmen in een willekeurig stemlokaal. Alle ondervraagde gemeentefunctionarissen zijn tevreden over het verloop van de voorlichtingscampagne van de gemeente. Over de landelijke voorlichtingscampagne zijn enkele functionarissen minder te spreken.

Hoewel het merendeel tevreden is, is er ook kritiek op informatievoorziening van het ministerie aan de gemeenten. Voornaamste klacht: de informatie kwam te laat. Van de medewerkers van de stembureaus is wel (bijna) iedereen tevreden over hoe zij zijn geïnformeerd.

Hogere opkomst als kiesgerechtigden in elk stemlokaal terechtkunnen

Een meerderheid van de kiesgerechtigden (55 procent) typeert zichzelf als iemand die altijd gaat stemmen. Voor hen is stemmen in een willekeurig stemlokaal niet noodzakelijk, zij gaan toch wel. Meer van belang zijn de kiesgerechtigden die niet altijd gaan stemmen. Van hen zegt ruim veertig procent dat ze door stemmen in een willekeurig stemlokaal meer geneigd zijn om te

gaan stemmen. Stemmen in een willekeurig stemlokaal kan voor hen net datgene zijn dat hen over de drempel duwt. Een nadere analyse van de opkomstcijfers lijkt dit te bevestigen: in gemeenten waar het mogelijk was om te stemmen in een willekeurig stemlokaal stijgt de opkomst sterker dan bij gemeenten waar het niet mogelijk was.

De gemeenten die geselecteerd zijn voor de evaluatie hebben het ministerie de aantallen kiezers doorgegeven die in een ander stemlokaal zijn gaan stemmen. Hieruit blijkt dat als er naar alle kiezers wordt gekeken, ruim 10% van de kiezers gebruik heeft gemaakt van de mogelijkheid om in een ander stemlokaal te stemmen. Op gemeenteniveau heeft ruim 8% van de kiezers gebruikt gemaakt van de mogelijkheid om in een ander stemlokaal te stemmen. Voor de getallen per gemeente zie bijlage II-11.

4.2 Overige ervaringen

Het ministerie heeft van zeventien, niet voor de evaluatie geselecteerde, gemeenten informatie ontvangen over het verloop van het experiment. De ervaringen van deze gemeenten sluiten in grote lijnen aan bij de ervaringen van de evaluatiegemeenten (zie paragraaf 4.1). Over het algemeen zijn ook in deze gemeenten de kiezers en de stembureauleden tevreden over de mogelijkheid om in een willekeurig stemlokaal te stemmen. De belangrijkste constatering en conclusies zijn:

- het experiment brengt geringe meerkosten met zich mee, voornamelijk door de extra productiekosten van de stempassen;
- enkele gemeenten constateren dat er soms dubbele stempassen werden gedrukt en verspreid;
- het algemene beeld is dat SWS de afhandeling van de kiezers in stemlokalen vereenvoudigt en versnelt. Hierdoor neemt het werk van de stembureauleden af. Dit leidt overigens tot uiteenlopende conclusies van stembureauleden en gemeenteambtenaren.⁶
- SWS levert door het wegvallen van de schriftelijke volmachten en kiezerspassen minder administratief werk voor de gemeente op;
- enkele gemeenten spreken hun zorgen uit over het ronselen en uitbrengen van volmachtstemmen bij SWS. De suggestie wordt gedaan dat personen die volmachtstemmen willen uitbrengen een geldig legitimatiebewijs moeten tonen
- ook bij deze gemeenten worden in stembureaus in de buurt van winkels door kiezers het meest gebruikgemaakt van de mogelijkheid om in een ander stemlokaal te stemmen
- verschillende gemeenten hebben ervoor gekozen om de voorlichtingsbijeenkomsten voor stembureauleden verplicht te stellen. Voor het aanwezig zijn bij de bijeenkomsten kunnen mensen een extra vergoeding krijgen.

4.3 Stempas

Bij het experiment met SWS in 2004 hebben vier bedrijven een stempasmodel aangeboden. Ook bij het experiment in de 2006 is er gebruikgemaakt van de stempasmodellen van deze leveranciers. Al deze stempassen voldoen aan de eisen zoals deze gesteld zijn in bijlage 1 van de Tijdelijke experimentenregeling Kiezen op Afstand.

---

⁶ Enkele voorbeelden van conclusies: de openingstijden van de stemlokalen kunnen beperkt worden, het aantal stembureauleden kan omlaag, het werk wordt saai.

Hieronder staat vermeldt hoeveel gemeenten gekozen hebben voor de stempas van de vier stempasleveranciers:

Centric	26	10,9%
Joh. Enschede	8	3,3%
Procura	202	84,5%
Sdu	3	1,3%

Gesprekken met stempasleveranciers

Voor de evaluatie is ook met de producenten van stempassen gesproken.

Om het proces beter te laten verlopen, zijn er een aantal punten, dat de leveranciers graag anders zouden zien. Dit zijn over het algemeen punten waar zij tijdens de productie en levering van de stempas mee te maken hebben gekregen. Op een aantal punten verschilde de stempasproducenten van mening. Hieronder staan deze punten beschreven:

- het ministerie zou eerder de eisen aan en teksten van de stempas moeten vaststellen. (bijlage 1 van de regeling)
- er zou één stempas met dezelfde echtheidskenmerken moeten komen
- het vaststellen van een landelijke einddatum voor het aanvragen van een vervangende stempas (net zoals bij het aanvragen van een schriftelijke volmacht) zodat deze gegevens niet meer verschillen per gemeente
- het versturen van de stempas met kandidatenlijst in één enveloppe naar de kiezer
- het invoeren van een legitimatieplicht, om zodoende het eventuele misbruik bij bijvoorbeeld volmachtverlening tegen te kunnen gaan
- het eerder informeren van gemeenten over de procedures bij SWS zodat gemeenten niet meer naar leveranciers gaan voor vragen
- het benadrukken van betere voorlichting aan stembureauleden, omdat deze niet altijd voldoende op de hoogte zijn van procedures en relevante bepalingen in de regelgeving.

Uit de gesprekken kwam verder naar voren dat om de prijs van de stempas laag te houden een aantal aanpassingen hebben plaatsgevonden. Hierdoor zijn er bij sommige drukkers andere echtheidskenmerken gebruikt dan bij de stempas die voor de verkiezingen van 2004 werden geleverd.

Verder hebben de stempasproducenten verschillende ervaringen bij het drukken van stempassen. De omzetting van de persoonsgegevens naar een drukbestand leidde soms tot enige problemen - afhankelijk van de stempasproducent.

4.4 Communicatie

Communicatie heeft een belangrijke rol gespeeld. We onderscheiden steeds de communicatie met gemeenten, burgers en pers.

4.4.1 Gemeenten

Zoals in het onderzoek van Interview•NSS naar voren komt is de meest gehoorde klacht over de informatievoorziening naar de gemeenten de tijdigheid geweest. Gemeenten vinden dat zij te laat zijn ingelicht over het experiment. Over de inhoud van de voorlichting waren gemeenten tevreden.

Bij het informatiepunt verkiezingen zijn van gemeenten 73 vragen over SWS binnengekomen dat is 89% van het aantal vragen over SWS.

4.4.2 Burgers

Burgers zijn geïnformeerd via de algemene opkomstcampagne van het ministerie ('U heeft het voor het zeggen') en het Informatiepunt.

Gemeenten hebben het campagnemateriaal ingezet naast of gecombineerd met de eigen voorlichting. 260 gemeenten hebben campagnemateriaal opgevraagd en gebruikt, waaronder de folder met specifieke informatie over het experiment en de stempas. Blijkbaar hebben ook gemeenten die niet aan het experiment hebben deelgenomen KOA-folders besteld.

Het Informatiepunt heeft in totaal 82 meldingen met betrekking tot het SWS ontvangen en verwerkt; dit betrof 3,5% van alle meldingen. Negen vragen (11%) waren afkomstig van kiezers.

4.4.3 Pers

De persberichten van het ministerie hebben hun weg naar de pers gevonden. ANP en bijna alle landelijke dagbladen (en hun websites) hebben de berichten overgenomen. De Telegraaf plaatste de aankondiging van het experiment zelfs op de voorpagina.

Ook veel regionale en lokale bladen hebben aandacht besteed aan de grotere keuzevrijheid voor kiezers. Hierbij heeft inzet van de betreffende gemeenten waarschijnlijk een bepalende rol gespeeld.

Daarnaast hebben vakbladen als Binnenlands Bestuur en Burgerzaken & Recht aandacht aan het experiment besteed.

Uit de cijfers van het Informatiepunt Verkiezingen blijkt dat de pers het Informatiepunt 79 keer benaderde, dat is 3,4% van het totaal aantal van 2.327 meldingen. De meest gestelde vragen betroffen:

- informatie / website (25 vragen, 14%)
- algemene vraag / opmerking (23 vragen, 11%)
- kandidaatstelling (te overleggen stukken) (8 vragen, 1%)⁷.

De meest gestelde vraag van de pers betrof de statistieken: opkomst, uitslagen van 2002, overzicht vrouwen / aantal raadsleden, gemeenten die met een potlood stemmen e.d.

4.5 Kosten

Het experiment met SWS heeft voor de meeste gemeenten tot extra kosten geleid. Een aantal gemeenten geeft aan dat de kosten gelijk zijn gebleven.

Ten aanzien van de kosten is het moeilijk om een eenduidig beeld te schetsen. Gemiddeld is er 15 cent per kiesgerechtigde uitgegeven. Uit het onderzoek komt naar voren dat vooral de grootstedelijke gebieden de meeste extra kosten hebben gemaakt. Bij deze gemeenten zijn er een aantal uitschieters naar boven.⁸

---

⁷ Het percentage betreft het relatieve aandeel in het totaal aantal meldingen per trefwoord.

⁸ Zie paragraaf 5.7 blz. 28 ev. van het onderzoek van Interview•NSS.

Vooral de voorlichting heeft tot veel extra kosten geleidt. Daarnaast hebben ook een aantal andere voornamelijk incidentele posten tot veel kosten geleidt, zoals de (verplichte) instructie van stembureauleden en het meewerken aan of houden van een evaluatie. Deze posten maken ruim 50% van de kosten uit.

5 Conclusies en aanbevelingen

Op basis van deze evaluatie trekt het ministerie de volgende conclusies trekken en doet de volgende aanbevelingen. Deze aanbevelingen kunnen een rol spelen in de parlementaire behandeling van het voorstel om de Kieswet zo te wijzigen dat stemmen in een willekeurig stemlokaal in iedere gemeente en voor iedere Nederlandse kiesgerechtigde mogelijk is.

5.1 Conclusies

De algemene conclusie luidt dat het experiment met SWS goed is verlopen. Op de dag zelf in de periode hierna zijn er geen noemenswaardige problemen opgetreden.

Hieronder worden per onderdeel conclusies getrokken over het functioneren van de verschillende voorzieningen zoals de stempas en het register. Vervolgens wordt ingegaan op de communicatie.

5.1.1 Algemeen

1. Stemmen in een willekeurig stemlokaal kan op veel steun rekenen. Zowel de kiesgerechtigden (82%) en de medewerkers van de stembureaus (93%) als de gemeenten (98%) staan positief ten aanzien van deze mogelijkheid.
2. De meeste kiesgerechtigden (66%) vinden de keuzevrijheid bij stemmen in een willekeurig stemlokaal belangrijker dan eventueel verlies van de stem doordat zonder stempas niet gestemd kan worden.
3. Van de mensen die niet altijd gaan stemmen, zegt een aanzienlijk deel (44%) dat zij meer geneigd zijn om te gaan stemmen als het overal kan.
4. In gemeenten waar het in 2006 mogelijk was om te stemmen in een willekeurig stemlokaal stijgt de opkomst sterker (verschil van 1,8%) dan bij gemeenten waar het niet mogelijk was. Hierbij gaat het om de gemeenten die deelgenomen hebben aan de gemeenteraadsverkiezingen in 2002 en in 2006.
5. Het werk van de stembureauleden verandert aanzienlijk doordat bij stemmen in een willekeurig stemlokaal niet meer met een positief maar met een negatief register wordt gewerkt. Medewerkers hoeven niet meer een lange lijst met namen af te lopen wanneer een kiesgerechtigde zich meldt. Wel moeten ze beter letten op de echtheids kenmerken van de stempas.
6. Het merendeel van de medewerkers (83%) vindt de nieuwe werkwijze een verbetering: het is efficiënter doordat men minder tijd per kiezer kwijt is.
7. Het opstellen van het RIS en het uitreiken van vervangende stempassen zijn de voornaamste organisatorische aanpassingen die de gemeenten hebben moeten maken. Bijna alle functionarissen zijn tevreden over het verloop hiervan.

8. De meerkosten voor stemmen in een willekeurig stemlokaal bedragen circa vijftien cent per kiesgerechtigde, bij een stimuleringsbijdrage van tien cent. De meerkosten zijn voor een groot deel incidenteel. Een aanzienlijk deel, ruim 50% van de kosten, komen voort uit de voorlichtingscampagne voor burgers, de instructie van stembureauleden en de evaluatie van het experiment.⁹

5.1.2 Stempas en RIS

9. De gebruikte stempassen voldeden allemaal aan de eisen die in de Tijdelijke experimentenregeling KOA worden gesteld. Echter, de belevingen van burgers, stembureauleden en gemeenten liepen uiteen. Voor een deel van de kiesgerechtigden en stembureauleden voldeed de stempas niet aan de verwachtingen: de stempas zou te veel op de oproepingskaart lijken; daarnaast zijn sommige echtheidskenmerken zonder hulpmiddelen niet of nauwelijks zichtbaar. Dit blijkt negatieve consequenties voor de uitstraling en de 'ervaren' fraudebestendigheid van de stempas te hebben.
10. Verder blijft het niet kunnen aanvragen van een vervangende stempas op de dag zelf een probleem op zich. 4% van de kiesgerechtigden heeft aangegeven niet te zijn gaan stemmen omdat ze hun stempas kwijt waren.
11. Het werken met het negatieve register van ingetrokken stempassen heeft in alle gemeenten goed gewerkt.

5.1.3 Communicatie

Gemeenten

12. De informatie aan gemeenten is adequaat, maar moet eerder aan de gemeenten verstrekt worden. De inzet van verschillende vormen van informatievoorziening heeft zijn meerwaarde bewezen.

Burgers

13. Tweederde van de burgers was voldoende geïnformeerd over SWS. Eenderde van de kiesgerechtigden was onvoldoende op de hoogte van de nieuwe stemwijze. Burgers hebben weinig gebruikgemaakt van het Informatiepunt voor specifieke vragen over SWS. Uiteraard is dit mede te verklaren door de rol van gemeenten in de informatievoorziening. Hierdoor zijn veel burgers vooral gericht geweest op de gemeente voor informatievoorziening. De gemeenten hebben in hun voorlichtingsactiviteiten wel gebruik gemaakt van door het ministerie aangereikte middelen.

Pers

14. De communicatie met de pers is goed verlopen. Er zijn een aantal persberichten uitgegaan. In de pers kregen vooral de voornemens van de minister aandacht, er was minder aandacht voor de veranderingen die optreden door de mogelijkheid van het stemmen in een willekeurig stemlokaal.

---

⁹ zie tabel 5.6 (pagina 29) van het rapport van Interview•NSS

5.2 Aanbevelingen

Het positieve resultaat van dit experiment (bovenop dat van de eerdere experimenten in 2004 en 2005) pleit ervoor 'stemmen in een willekeurig stemlokaal' landelijk in te voeren. In onderstaande aanbevelingen staat de vraag centraal hoe in dat geval het gehele proces beter ingericht kan worden.

Ondanks dat het experiment zonder noemenswaardige problemen verlopen is, zijn er aantal zaken waar verbeteringen mogelijk zijn. Hieronder komen een aantal aanbevelingen aan bod over het experiment.

5.2.1 Algemeen

1. Van verschillende kanten is aandacht gevraagd over de instructie van stembureauleden. Ook bij de beantwoording van de vragen van Interview•NSS bleek dat sommige stembureauleden niet goed op de hoogte zijn van wat ze mogen doen. Er dient extra aandacht aan de instructie van stembureauleden te worden gegeven.
2. De informatie over de mogelijkheden rondom het aanvragen van een vervangende stempas dient beter onder de aandacht van de kiezers te worden gebracht. Uiteraard betekent landelijke invoering dat de boodschap 'zonder stempas kunt u niet stemmen', eenvoudiger gecommuniceerd kan worden.
3. Het verdient *geen* aanbeveling om de termijn voor het aanvragen van de vervangende stempas te uniformeren. Uiteraard zijn er redenen om een uniforme datum als uiterlijke termijn voor het aanvragen van een vervangende stempas in te stellen. Voornaamste reden is dat er dan eenduidig een dag is voor alle kiezers om een vervangende stempas aan te vragen. De voorlichting over het aanvragen van een vervangende stempas kan hierdoor eenvoudiger worden.
4. Echter, de variabele termijn geeft gemeente de mogelijkheid om in te spelen op lokale wensen en mogelijkheden. Een termijn die kort op de dag van stemming eindigt, is voor sommige gemeenten problematisch, terwijl dit voor de kiezer waarschijnlijk te prefereren is.
5. Het ontwikkelen van een voorziening om een vervangende stempas aan te vragen tussen het sluiten van de termijn voor het aanvragen van een vervangende stempas en de dag van stemming, is gezien de huidige manier van werken niet mogelijk.
6. Een onderwerp dat bij de gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart aandacht heeft gekregen is het ronselen van volmachten. Ondanks dat het probleem met het ronselen van volmachtstemmen niet direct samenhangt met SWS, is het aanbevelenswaardig om personen die als gemachtigde optreden zich verplicht te laten legitimeren. In combinatie met het feit dat deze stemmen uitsluitend samen met de eigen stem uitgebracht mogen worden is dit een goede manier om eventueel grootschalig misbruik te voorkomen.
7. In de voorlichting aan stembureauleden zouden gemeenten moeten wijzen op de mogelijkheid die de Kieswet biedt om een kiezer bij twijfel te vragen om blijk te doen geven van zijn identiteit. In het verlengde hiervan zouden kiesgerechtigden gewezen moeten worden op het feit dat zij blijk moeten kunnen geven van hun identiteit.

8. Gemeenten kunnen en moeten creatief inspelen op de voorkeuren van burgers/kiezers; niet langer vraagt de overheid de burgers naar haar toe te komen om te stemmen; de overheid volgt nu de gang van de burger om op de meeste logische plek het kunnen stemmen aan te bieden; hiermee neemt de dienstverlening aan de burger toe. SWS biedt gemeenten de mogelijkheid om op een effectieve en creatieve manier stembureaus in te zetten. Dit kunnen naast vaste stembureaus ook mobiele of extra stembureaus met aangepaste openingstijden zijn.

5.2.2 Stempas en RIS

9. De stempas verdient een andere uitstraling, die meer recht doet aan de 'waarde' van de stempas en de verwachtingen van de burger. Concreet kan hierbij gedacht worden aan het aanscherpen van de eisen op het gebied van papier soort, kleur, en echtheidskenmerken. Hierbij moet dan wel rekening gehouden worden met de extra kosten die dit met zich mee kan brengen. Ook moet rekening worden gehouden met de ervaren fraudegevoeligheid.
10. Verder is het aanbevelenswaardig om één model stempas voor te schrijven. Hierdoor zijn de teksten op de stempassen eenduidig. Dit is mede van belang omdat gebleken is dat de stempas als belangrijkste informatiebron voor de kiezers dient. Ook in de voorlichting biedt het voorschrijven van één model stempas voordelen.
11. De verzending van de stempas dient bij voorkeur te gebeuren via een enveloppe. Hierbij kan dan tevens extra informatie aan de kiesgerechtigden worden toegezonden. Hierbij dient wel opgemerkt worden dat het versturen van de stempas in een enveloppe, materiaal en portokosten met zich meebrengt.
12. Bij het experiment zijn er verschillende systemen gebruikt om het RIS vorm te geven. De meest gebruikte systemen zijn Excel en een GBA-aplicatie. Door de grotere variëteit van systemen hebben gemeenten bij het kiezen van een systeem om het RIS vorm te geven, meer mogelijkheden.
13. De termijn voor het aanvragen van een vervangende stempas valt bij voorkeur niet in het weekend.
14. Er dient een voorziening te komen voor gevallen waarbij er een groot aantal stempassen tegelijk ongeldig verklaard dienen te worden.

5.2.3 Communicatie

Voordeel bij landelijke invoering is dat er in de voorlichting over verkiezingen sprake is van één boodschap voor kiezers in alle gemeenten. Dit voordeel moet benut worden.

Gemeenten

15. De communicatie met gemeenten dient vroegtijdig te zijn. Hierbij dient rekening gehouden te worden met de voorbereidingstermijnen die gemeenten hanteren bij landelijke invoering dienen de gemeenten in november 2006 bericht te worden over de consequenties van SWS voor het stemproces. Bij landelijke invoering van SWS is dit vooral van belang voor de gemeenten die nog geen ervaring hebben met SWS.

16. De inzet van meerdere middelen om gemeenten te informeren dient ook bij de eerste keren dat er met SWS gestemd wordt, gehandhaafd te blijven. Uiteraard kan er na enkele verkiezingen met SWS minder nadruk op de communicatie met de gemeenten komen.
17. In de communicatie met de gemeenten zal het ministerie aandacht moeten voor vragen voor de voorlichting aan stembureauleden. De eindverantwoordelijkheid hiervoor blijft echter bij de gemeenten liggen.

Burgers

18. De landelijke invoering van SWS leidt tot een aantal wijzigingen voor de kiezer. In de landelijke campagne van het ministerie zouden deze wijzigingen een centrale rol moeten innemen. Hierbij dienen de kiezers nadrukkelijk op de mogelijkheid gewezen te worden dat ze voortaan in elk stemlokaal binnen de gemeente hun stem kunnen uitbrengen. In het verlengde hiervan dient het ministerie de gemeente een handreiking te bieden bij het vormgeven van hun informatiecampagne.
19. Het informatiepunt moet meer en beter onder de aandacht worden gebracht. Gemeenten kunnen burgers met vragen over de verkiezingen doorverwijzen naar het informatiepunt.

Pers

20. Bij landelijke invoering van SWS dient er meer publiciteit gegeneerd te worden. Dit mede in het licht van het informatieniveau van burgers. In de communicatie met de pers moeten de veranderingen die optreden voor de kiezers een prominente rol spelen.

6 Bijlagen

I rapport Interview•NSS

II

1. Uitnodiging deelname project 'stemmen in een willekeurig stemlokaal' (met bijlage) van 11 augustus 2005
2. Tweede Kamer brieven over voortgang KOA van 11 augustus en 5 december 2005
3. Benoemingsbesluit van de begeleidingscommissie van 1 november 2005
4. Besluit over de stimuleringsbijdrage van 18 november 2005
5. Eerste en tweede aanwijzingsbesluit van de 239 gemeenten van 5 december en 17 januari 2005
6. Overzicht van de 239 deelnemende gemeenten
7. Overzichtskaart van Nederland met de 239 deelnemende gemeenten
8. Samenstelling van de klankbordgroep
9. De vier stempassen met voor- en achterzijde
10. De KOA-folder die gemeenten konden bestellen voor de verkiezingen via de opkomstcampagne van BZK
11. Overzicht percentage stemmers in ander stemlokaal per evaluatiegemeente
12. Brief van de begeleidingscommissie over de evaluatie SWS 2006 van 17 mei 2006

